

Gündogar hazynasy

Category: Kitapcy, Taryhy makalalar
написано kitapcy | 22 январа, 2025
Gündogar hazynasy GÜNDOGAR HAZYNASY

• **ýa-da Pýotr I-i endişä goýan ahwallar**

Pýotr I rus tagtyna oturanynda 23 ýaşyndady. Tagt mirasdüşeri hökmünde ol öz ýurdunda gaýtadan gurmak syýasatyny yglan etdi, köneçe durmuş galybyndan çykyp bilmän gelýän rus halkyna ýewropaça durmuş terzini öwretmäge girişdi, ylma ünsi güýçlendirdi, yzagalak Russiýany rowaçlanan, kuwwatly we baý döwlete öwürmek üçin jan çekdi. Şu sebäpden hem Pýotr I "Ýewropa penjire, has dogrusy, derweze açan" adam hökmünde taryha girdi.

Rus patyşasy ylmy ösdürmek bilen birlikde, halklara söwda gatnaşyklaryny giňeltmek, geografik açyşlar meselesine-de, uly üns berdi. Hususan-da Ural arkasy, Sibir, Orta Aziýa, Eýran, Hindistan ýurtlarynyň baýlyklary, tebigaty ony özüne çekýärdi. Çünki, bu ülkeleriň nähili tebigy baýlyklara eýedigini hakdaky taryhy maglumatlar ol heniz ýaşka aňyny eýeläp, kalbynu bendi edipdi. Ýogsam, näme, eýsem özge Ýewropa döwletleriniň "altyn ysytmasyndan" gagşap, geçen asyrlarda Uly ummanyň aňyrsyndaky yklymlary gyzyň dörjök etmeginiň nähili netije berendigimi wagt görkezip, durmuş subut etmedimi näme?

Pýotr I / «Gizlin ilçı» kinofilminden

• **"Eýsem biz niräni täzeden açmaly?"**

...Merkezi Aziýa döwletleriniň altyn-kümüş känleri dogrusyndan ýunan taryhçylary baryp miladydan ozalky III-VI asyrlarda ýazan eserlerinde gürrüň berýärler. Ine, Gerodot Aral deňziniň töwereginde mesgen tutan massagetler hakynda "Ol demir we kümüş işläp bejermeýärler, altyn we mis bolsa bol" diýip ýazsa, Strabon: "Olaryň ýurdunda kümüş ýok, demir az, emma mis we altyn welin çeniň-çakyň däl" diýip habar berýär.

Miladynyň V-VI asyrlaryna gelip bolsa, Hytaý ýylnamalary dillenyär: "Kän häkimliginde we onuň gündogar kysmynda altyn känleri jemlenen!"

Orta asyr syýahatçylary ee geograf alymlar hem Merkezi Aziýa baýlyklary dogrusynda aýry-aýry maglumatlary (bütin aýdyňlygy bilen!) hödürleýärler.

Miladynyň XIII asyrynda Mongoliýada çekirtge sürüsi ýaly çozup gelen ýurtbasarlar Merkezi Aziýanyň üstüne gara bulut kimin abanyp, dünýä ösüşiniň öndebaryjy imperial döwletini çölüstanlyga öwürüp taşlady. Oguzlaryň esaslandyran we dolandyryan Horezm imperiýasy (Merkezi Aziýa onuň düzümindedi) mongollardan ötri, agzalalygyň gurbany bolandygy bilen hem rus patyşasuna taryhy sapakdy. Dyza çökerilen bu ýurtda altyn-kümüş-ä däl, tebigy baýlyklaryň islendik görnüşini gözläp tapmak, özleşdirmek mundan buýana juda çetin wezipedi...

• Pýotr I öz döwrüne gelip...

Pýotr I-iň Hywa, Buhara we Kokand hanlyklaryna gyzyklanmasy artdy. Ol belli-belli adamlar arkaly sebitdäki syýasy ýagdaý bilen yzygider gyzyklanyp, hususan, hanlyklaryň arasynda oňsuzlygyň höküm sürýändigine göz ýetirdi. Şu sebäpden hem ol goňsularyň arasynda has güýçlü agzalyk salmaga dyrjaşmak kararyna geldi. Emma birbada bu niýetinden el çekdi. Sebäbi entek bu sebit onuň üçin garaňkydy. Ine, birdenem Pýotryň köşgünde uly abraýa eýe bolan we rus dilini oňat bilýän türkmen Hojanepes oňa şeýle diýdi: "Bir wagtlar Jeýhun Hazara akypdyr, emma betbagtçylyklar sebäpli onuň ugry Arala tarap üýtgedi. Ýogsam derýa özi bilen çöldäki altynlary Hazara akdyryp barardy".

Hojanepes / «Gizlin ilçä» kinofilminden

Hojanepesiň rowaýata meňzeş gürrüňleri we ýunan taryhçylarynyň maglumatlary Pýotr I-i ikeriňlenmezden, aýgytly hereket etmek zerurlygyna badalga boldy.

Ol maksada okgunly meýilnama düzýär:

"Birinjiden, myş-myş gepler we taryhy maglumatlaryň dogry-nädogrulygyny derňemek zerur we bu maksat bilen nazarýet barlaglaryny güýçlendirmek, ikinjiden Amyderýanyň köne özenini tapmak we bu ugry gaýtadan dikeltmek, şeýle hem Merkezi Aziýadaky barça hanlyklary gutarnykly zabt etmek ýollaryny

işläp düzmek, Amyderýadan Ýarkende çenli kanal çekip, şunlukda, geljekde Hindistany basyp almagyň strategik meýilnamasyny kabul etmek".

Pýotr I hä diýmän öz meýilnamasyny durmuşa geçirmeklige girişýär. 1714-nji ýylyň 20-nji maýynda knýaz A.Bekowiç-Çerkasskä Jeýhunyň öňki ugruny gözläp tapyp, onuň Hazara guýmagyna böwet bolup durýan esasy bendiň nirede ýerleşýändigini anyklamak tabşyrylýar. A.Bekowiç-Çerkasskiniň ygtyýaryna 1,5 müň harbylar we dürli harajatlar üçin 5.000 manat rubl pul serişdesi bölünip berilýär.

Mekir we hilegär A.Bekowiç Çerkasskiý bada-bat işe girişýär. Gözleg-barlag işleriniň juda muşakgatly bolmagyna garamazdan, oňa Hywadan dört wýorst aňyrda Jeýhunyň gadymy özenini tapmak başardýar. Şunlukda, ol göz öňünde tutulan maksadyň indiki ~ ýerli ilatdan altyn satyn almak wezipesine amal etmeklige girişýär.

A.Bekowiç Çerkasskiý / «Gizlin ilçı» kinofilminden

Bu maglumatlar 1715-nji ýylyň awgust-sentýabr aýlarynda Pýotr I-e ýetirilýär. Knýaz Çerkasskiniň alyp baran geomorfologik synaglary we täze düzülen karta esasynda Jeýhunyň Aral tarapa sowulmagyna tebigat güýçleriniň sebäp bolanlygy anyklanýar.

1716-njy ýylyň fewral aýynda Çerkasskiý Pýotr I-den "Hywa baryp, hany rus raýatlygyny meýletin kabul etmeklige boýun etmek" dogrusynda buýruk alýar hem-de bu wajyp emre tüýs ýürekden eda etmek üçin kazaklardan düzülen 2.000 adamlyk

medet güýjüniň iberilmegini sorayar. Mundan daşgary knýaz Jeýhuný agyzdyryklamak üçin gurlan baş bendi partladyp, şol ýerde gala bina etmek we eger bardy-geldi deňizden derýa çenli 20 wýorstluk kanal gazmak zerurlygy ýüze çykaýsq, muny hem işi uzaga çekdirmezden ýerine ýetirmek wezipesini öz üstüne alýar. Şeýlelik bilen, jemi 6.000 esger we kazak Hywa tarapa ýola düşýär. Knýaz A.Bekowiç-Çerkasskiý ozaly bilen şäher-berkitme gurmak we soňra Hywa hanlygna zabt etmek hyýalyna münýär.

Soňky döwürde sebitfe ruslaryň hereketinjň barha ýaýbaňlanmasyny gowulyga ýormadyk Şirgazy han Buhara emirine gyssagly çapar ýollap, täze howpdan ony habardar edýär we güýçleri birleşdirmegi teklip edýär. Emma garaşylyşy kimin, emir teklibi ret edýär.

Han birgiden oý-hyýallardan soň, gizlin geňeş çagyryýar we öz pikirini orta atýar:

"Bu myhman ~ çagyrylmadyk myhman. Niýeti ýaman, päli bozuk myhman. Ýurdumyza, halkymyza, topragymyza göz dikýän myhman. Şol bir wagtyň özünde hem güýjüne baýrynyýan myhman. Diýmek, bulara garşy diňe türkmen doganlarymyzyň "Hile hem batyrlykdyr ýerinde" syýasatyny ulanmak bilen garşy çykmak bolar".

Şundan soň Şirgazy hanyň özi diýseň agyr, müşgil wezipäni haýal etmän amala aşyrmaga girişýär. Han myhmanlary aýratyn "sýlag-hormat" bilen garşy almaklygy emr edýär. Şeýlelikde, hiç hili ýaragsyz, baýramçylyk lybasyny geýnen adamlar kaşaň Gündogar sowgatlary bilen knýaz we onuň ýaranlarynyň öňünden çykýar. Bu hili ajaýyp duşuşyk knýazda juds uly täsir galdyryýar we ol eýýäm "Hany yrmak aňsat bolýjaga meňzeýär" diýen süýji hyýaldan lezzet almaga başlaýar.

Şirgazy hanyň oňa taýýarlan aýratyn "sowgadyny" bolsa, taryh kitaplary indi tas 300 ýyl bäri dürlüden-dürli teswirleýärler. Duşuşygy hanyň şäher daşundaky köşgünde geçirmek bellenyär. Şirgazy han hiç hili ikerjiňlenmezden, knýazyň başyny bedeninden jyda kyldyryýar. Onuň ýakyn hemralarynyň hem şy ykbala sezewar bolmagyny gazanýar. Kazaklar we esgerler dürli obalardaky öýlere ýerleşdirilendigi sebäpli birleşip bilmeýärler, şeýlelikde goşunyň galan bölegi gumly çölde sergezdan bolup, gyrlyp gidýär.

Şirgazy han / «Gizlin ilçisi» kinofilminden

Şunlukda, Pýotr I-iň deslapky ylmy-aňtawçylyk ekspedisiýasy heläkçilige uçraýar. Bu gyrgynçylykdan aman sypmak diňe deňiz poruçugi A.Kožine başardýar.

Elbetde, rus patyşa hökümeti tarapyndan munuň yzyndan başga-da ekspedisiýalar guralýar. Hususan, 1717-nji ýylda podpolkownik Stuliniň ýolbaşçylygyndaky, soňra başga ekspedisiýalaryň hem işi şowsuz tamamlanýar.

Bu wagt Russiýanyň rus-şwed urşy bilen başagaýdygy sebäpli, Pýotr I Merkezi Aziýa altynlary hakda pikir etmäge eli ýetmeýär. Emma öz şalyk döwrüniň başyndan bäri Russiýa üçin ençeme şowly ädimleri äden, şol sebäpli-de ruhy göçgünli Pýotruň bu şowsuklary boýun alasy gelmeýär.

Onuň ýörite taýýarlykdan geçen adamlary dürli ýollar bilen gadymy türkmen topragyna aralaşyp, öz ylmy içalyçylyk işlerini dowam etdirýärler. Şolaryň netijesinde rus ilçisi Floriý Benewskiý Pýotr I-e ýollan hatynda goşmaça syrly habarlar ýazylan haty hem goşup iberýär. Onda şeýle diýilýär:

"Amyderýa ~ Samarkant daglaryndan başlanýar we özi bilen aýratyn altyna baý gumlary Badahşandan Giokça derýasyna alyp gaýdýar. Ýerli halk bolaa daglardaky iri altynlary gazyp alýar. Şeýle hem olar bulanyk saý suwlaryna goýun derisini ýaýyp goýup soňra güneşde guradýarlar-da, sap altyn zerrelerini ýygyp alýarlar. Emma bu daglarda altyn we kümüş gözlemek gadagan edilen, olary ýörite zerbazlar goraýar.

Buhara ýerlerinde mis, zäk we demir tapylýar. Hywanyň Şeýhjaýly daglarynda kümüş magdanlar bar. Bu känden habarly Hywa hany Aran han habaryň ýaýramagyndan gorkup, bir magdançyny dirileýin ýere gömdürýär. Çünki hazyna habary goňşy hanlyklara baryp ýetse, ýene ganymlyk başlanmagy mümkin".

Şeýle maglumatlardan soň rus ilçisi öz patyşasyna şeýle maslahat berýär:

"Eger Siz öz hazynaňyzy ýene-de baýytmak isleseňiz, bu ýerlere şaýyňyzy tutuň. Bize töwerekden köp howp abanmajagy aýan, çünki Hywa bilen Buhara, şeýle hem Panhoý (athoýlar) hem bir-birleri biken özara urşa mübtela. Diňe hindiler dynç, emma olaryň hem knýazlary özara uruşýarlar. Umuman, özbekler, gyrgyzlar, garagalpaklar we gazaklaryň size hiç haçan azar bermejekleri aýan. Sebitdäki ýeke-täk howp bu ~ türkmenlerdir. Gadymy imperiýalaryň harabalyklarynda oturan bu halkyň häzir iň bir dagynyk wagty. Erkanalygy söýýär, diýseň gaýsuwsyz hem mert. Eger islese häzir hem tagtlary sorap oturjak bu halkyň häzirki ruhy çökgünliginden meniň pikirimçe, tüýs wagtynda peýdalanmak gerek".

("Посланник Пётра I на Восток, посолство Флорий Беневский в Персию и Бухару в 1718-1725 годах" kitabyndan).

Emma, her näçe maglumata eýe bolsa-da, Orta Aziýa hazynasyny eýelemek Pýort I-e nesip etmedi. Şeýle bolansoň rus şahyry A.S.Puşkin öz ýurdunuň beýik patyşasynyň ruhy dünýäsiniň armanly pursatlaryna ýüzlenmegi yöne ýerden däl bolsa gerek. Şahyr Ýurdunuň patyşasy hakda şeýle ýazgylary galdyrypdyr:

"Beýik Pýotr arman bilen gitdi: birinjisi pruslara garşy göreşde ýeňlendigini üçin Osmanly döwletinden ar alyp bilmedigi bolsa, ikinjisi ~ Bekowiç üçin Hywadan öç alyp bilmedigidir".

Aradan 150 ýyl geçip, ruslar 1865-nji ýylda Orta Aziýa topragyna goşun çekdiler we 17-nji iýulda Daşkendi zabt etdiler.

Kyýamat jeňleri 1873-nji ýylda Hywa türkmenleriniň (Gazawat söweşi), 1880-81-nji ýyllarda Ahal türkmenleriniň (Gökdepe söweşi) depesinden indi. Taryhda Çingiz han, Teýmirleň, Şeýbany han, Abulgazy han dagynyň türkmenleriniň başydam inderen görlüp-eşdilmedik elhenç gyrgynçylygy rus patyşasy

tarapyndan gaýtalandy.

Ine, şol günlerden başlap hem Turan zemini rus patyşalygy üçin gymmatly magdan çeşmesine öwrülýär.

"1916-njy ýylky maglumatlara garanda, Amyderýa eteklerindäki Derweze, Biljuwan, Gülaw kánlerinde 6000-7000 adam altyn ýuwmak bilen meşgullanyp, olar ýylyna 40-50 put ýa-da 800 kilo altyn alypdyrlar".

("Рудный вестник", 1916 ý, N"2, sah.: 80).

Soňra gadymy Merkezi Aziýa çäklerinde juda köp kánler açyldy. Olaryň agramly bölegi ynkylapdan öň hem, soň hem işledi. Sowetler zamanynda Merkezi Aziýa ýurtlaryndaky kánler hakda maglumatlar gizlin saklandy. Çünki ähli tebigy baýlyklar konsitusiýa laýyklykda sowet döwletiniň mülki hasaplanýardy. Hut şu ýörelge astynda hem SSSR-iň territoriýasynda bar boan kánleriň baýlygyny hasap-hesip etmek gorlaryny anyklamak – barçasý Merkeziň ygtyýaryndady. Bu baýlyklary dünýä bazaryna çykarmak hem diňe Merkeziň elindedi. Hemmesinden geň ýeri ~ işçi-gullukçylar hem Merkezden getirilýärdi.

...Ol günler yzda galdy. Merkezi Aziýa halklary, şol sanda türkmenler hem Garaşsyzlygyna eýe boldy. Ýerasty, ýerüsti baýlyklaryny öz mülki diýip yglan etdi. Iki asyrlyk taryhdaky iň iri hata düzedildi. Indi öňki respublikalar, häzirki özbaşdak döwletler ähli pudaklar boýunça ähli meseleleri özleri çözüýärler. Indi öz hünärmenlerimiz ähli baý kánlerimizde işleri özleri dolandyýarlar.

Rus ilçisi Floriý Benewskiniň ýazyşy ýaly, bu gün gaýduwsyz, paýhasly, gadymy halk bolan türkmenler yrylmaz döwletiň eýesi boldy. Türkmen iliniň gazanýan üstünliklerine indi bütin dünýäniň gözi gidýär. Türkmenistan bütin dünýäniň ýangyç-çig mal serişdeleriniň 30 bölegine eýelik edýär. Garabogazkölüň, Balkan dagynyň, Köýtendagynyň gymmatly mineral we magdan kánleri türkmen halkynyň Altyn asyrymyzda gülläp ösmegine hyzmat edýär. Indi dünýäniň iri, ösen döwletleri Türkmenistanyň tebigy baýlyklaryny özleşdirmekde deňhukukly gatnaşyklar esasynda ýurdumuz bilen hyzmatdaşlyk etmäge çalyşýarlar. Bir wagtlar rus patyşasyny armanda goýan ymgyr baýlyklarymyz bu gün türkmen halkyny dünýä ýüzünde abraýa,

mertebä ýetirýär.

Täçnazar TAGYÝEW. Taryhy makalalar